

नेपालमा चेक अनादर र चेकसँग सम्बन्धित बैंकिङ कसुरसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

शितलाल पाण्डेय
जिल्ला न्यायाधीश
अर्घाखाँची जिल्ला अदालत

प्राचीन समयमा मानिसहरूले आर्थिक कारोबार नगदका रूपमा नै गर्दथे । अझ नोटको प्रचलन हुनुभन्दा अगाडि सिक्का वा जिन्सीलाई नगदका रूपमा प्रयोग गर्दा थैलामा राखी बोकेर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लैजानुपर्थ्यो । समयको परिवर्तन र प्रविधिमा भएको विकाससँगै नोटको प्रयोगबाट आर्थिक कारोबारलाई सहज बनाइएको थियो । ठूलो आर्थिक कारोबार गर्दा नोट पनि बोकेर लैजानुपर्ने, चोरिने, लुटिने समेतका जोखिमबाट सुरक्षित हुन र आर्थिक कारोबारलाई सहज बनाउन वर्तमान आधुनिक समयमा बैंकिङ प्रणालीको सुरुवात भएको हो । बैंकिङ प्रणालीको सर्वसुलभताले गर्दा मानिसहरूले प्रायः सबै प्रकारका आर्थिक कारोबार चेक र बैंकमार्फत गर्न थालेका छन् । प्रविधियुक्त बन्दै गएको नेपालको बैंकिङ प्रणालीले एकातर्फ आर्थिक कारोबारलाई सुरक्षित, वैध एवं पारदर्शीका साथै सहज, सरल तुल्याएको छ भने अर्कातर्फ मानिसमा हराउँदै गएको नैतिकता र बढ्दै गएको बेइमानीपनले गर्दा बैंकिङ प्रणाली र चेकको प्रयोगलाई असुरक्षित र जोखिमपूर्ण पनि मानिन थालेको देखिन्छ ।

चेक त्यो लिखित आदेशपत्र हो जसका माध्यमबाट बैंकबाट रकम वा पैसा निकाल्न सकिन्छ । बैंक खातामा रकम जम्मा गर्ने ग्राहकलाई बैंकद्वारा तयार गरिएको चेक पैसा भित्रने प्रयोजनका निमित्त दिइएको हुन्छ । चेक त्यस्तो विनिमयपत्र हो जुन बैंकमाथि खिचिएको हुन्छ र माग हुनासाथ तुरुन्तै भुक्तानी पनि हुन्छ । चेक भनेको ग्राहकले आफ्नो खातामा राखेको रकमको माग फाराम पनि हो । व्यक्ति वा व्यावसायिक सङ्गठनले बैंकमा रहेको आफ्नो खाताबाट निश्चित व्यक्ति वा संस्थालाई दिन भनी बैंकलाई लेख्ने आदेश वा निर्देशन नै चेक हो । यस्तो निर्देशन राष्ट्र बैंक ऐनअनुसार तोकिएको ढाँचामा सम्बन्धित बैंकले बनाएको कागजी प्रतिमा हुनुपर्दछ ।

लेखक ए.एन.अग्रवालका अनुसार “आदेश दिएको व्यक्ति वा उपकरण (चेक) को वाहकलाई मात्र माग गरिएको समयमा निश्चित रकम भुक्तानी दिनू भनी जारीकर्ताले हस्ताक्षर गरी तोकिएको बैंकलाई दिने सर्तहितको आदेश चेक हो ।”

बैंक तथा वित्तीय संस्थामा जम्मा गरेको रकम ग्राहकले चाहेको बेला सुरक्षित तवरबाट भुक्तानी गर्नका लागि

बैंकले उपलब्ध गराउने भुक्तानी आदेश नै चेक हो । चेक खातावालाको मागमा साथ भुक्तानी हुने (Payable) हुन्छ । यो सर्वाधिक प्रचलित साखपत्र हो । यसरी चेकद्वारा चेकमा उल्लिखित रकम माग गरेका बखत चेक वाहकले भुक्तानी पाउन नसक्ने अवस्था सिर्जना भयो भने त्यस चेकको अनादर हुन जान्छ । जसबाट चेक वाहक प्रताडित हुनाका साथै समग्र बैंकिङ प्रणालीप्रति पनि अविश्वास पैदा हुन जान्छ । त्यसैले यस्तो कार्यलाई कानूनले कसुर हुने व्यवस्था गरेको हुन्छ ।

चेक अनादर व्यक्ति व्यक्ति बीचको कारोबारबाट सृजित प्रकृतिको कसुर हो । चेक अनादरको कार्यबाट बैंक वा वित्तीय संस्थालाई कुनै हानि नोक्सानी हुने देखिँदैन भने सम्बद्ध व्यक्ति मात्र यस प्रकारको कार्यबाट पीडित हुने भए पनि यसबाट बैंकिङ प्रणालीप्रति पनि अविश्वास भन्ने पैदा हुन जान्छ ।

चेकको कारोबारले लेनदेन र आर्थिक कारोबारलाई सहज त बनाएको छ तर यसको दुरुपयोग पनि अत्यधिक मात्रामा बढेकाले जटिलता थपिएको पनि छ । बढ्दैनियतका साथ चेकको प्रयोग गर्दा आर्थिक अपराधमा वृद्धि हुनाका साथै व्यक्तिहरूबीच र बैंकिङ प्रणालीप्रति पनि अविश्वास पैदा हुन गएको छ । फलस्वरूप नेपालमा बैंकिङ कसुर र चेक अनादरका मुद्दाहरूमा व्यापक वृद्धि भइरहेको छ ।

कुनै पनि चेक काटिदिने व्यक्तिले आफ्नो बैंक खातामा रकम छैन वा रकम भए पनि पर्याप्त रकम छैन भन्ने जानीजानी चेक काटिदिएमा चेक धारक अर्थात् चेक लिने व्यक्तिले प्राप्त गर्नुपर्ने रकम बैंकबाट प्राप्त गर्न नसकेका अवस्थामा वा बैंकले भुक्तानी दिनुपर्ने रकम भुक्तानी नदिएको वा चेक भुक्तानी दिन इन्कार गरेका अवस्थामा चेक अनादर भएको मानिन्छ । चेक बाउन्स नियतवश वा भूलवश जेबाट भए पनि कानूनका दृष्टिमा कसुर नै ठहरिन्छ । चेकसम्बन्धी अपराध वा बेइमानी नियन्त्रण तथा व्यवस्थित गर्न कानूनमा कसुरको व्यवस्था रहेको छ ।

विनिमय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ को दफा ५३ बमोजिम चेक धारक अर्थात् चेक पाउने व्यक्तिले ६ महिनाभित्र सम्बद्ध बैंक समक्ष उक्त चेक पेस गर्नुपर्छ । उक्त अवधि

गुज्रिएपछि पेस भएमा भुक्तानी दिन बैंक बाध्य हुँदैन र त्यस अवस्थामा बैंकले चेक अनादर भएको प्रमाणित गरिदिँदैन । ६ महिनाको म्यादभित्र भुक्तानीका लागि पेस भएको चेक खातामा पर्याप्त रकम नभएका कारण भुक्तानी हुन नसकेका अवस्थामा बैंकले चेक अनादर (बाउन्स) भएको प्रमाणित गरेर धारकलाई चेक फिर्ता दिएका अवस्थामा चेक अनादर भएको मानिन्छ । चेक अनादर भएको कुरा बैंकबाट प्रमाणित गरिनुपर्छ । यसरी कुनै पनि बैंकमा भुक्तानीका लागि कुनै व्यक्तिले दिएको चेक निश्चित कारणसहित बैंकबाट भुक्तानी हुन नसकी चेक फिर्ता हुनु चेक अनादर (बाउन्स) हो । चेक जारी गरेपछि खातावालाले खाता बन्द गरेमा वा खाता निष्कृय (inactive) गरेमा पनि चेक अनादर (बाउन्स) हुन सक्छ ।

विनिमेय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ क. ले बैंकमा आफ्नो निक्षेप छैन वा निक्षेप भए पनि पर्याप्त छैन भन्ने जानीजानी कुनै व्यक्तिले चेक काटी कसैलाई हस्तान्तरण गरेमा र त्यसरी हस्तान्तरण गरिएको चेक भुक्तानीका लागि सम्बन्धित बैंक समक्ष प्रस्तुत गर्दा पर्याप्त निक्षेप नभएका कारण बैंकबाट चेक अनादर भएमा चेक काट्ने व्यक्तिबाट चेकमा उल्लिखित रकम र प्रचलित कानूनबमोजिमको व्याजसमेत धारकलाई भराई चेक काट्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा तीन हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ' भन्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । यसबाट खातामा रकम नभएमा वा भए पनि अपुग छ भन्ने जानीजानी चेक काटी दिई चेक धारकले प्राप्त गर्ने रकम प्राप्त गर्न नसकेमा चेक अनादर भएको मानिन्छ । चेकमा उल्लेख भएको रकम खातामा नभएमा, चेक जारी गरे पश्चात् खातावालाले खाता बन्द गरेमा, खातावालाले विनाकारण चेक रोक्का गरेमा, चेकमा गरिएको र बैंकको रेकर्डमा रहेको हस्ताक्षर फरक परेमा, बैंक समक्ष प्रस्तुत चेकको भुक्तानी दिन बैंकले इन्कार गरेमा, भविष्यमा चेक भुक्तानी गर्ने मिति कायम गरी त्यो भन्दा पहिले नै खाता बन्द गरेमा, विनिमेय अधिकारपत्र ऐनअनुसार चेकबाट उत्तरदायी हुने पक्षलाई सूचना नदिएमा चेक अनादर हुन्छ भन्ने व्यवस्था विनिमेय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ ले गरेको छ । सो ऐनको दफा १०८ ले चेक अनादर भएमा सो भएको मितिले ५ वर्षको म्यादभित्र अदालतमा मुद्दा गर्न सक्ने हदम्यादको पनि व्यवस्था गरेको छ ।

बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा ३ (ग) अनुसार 'आफ्नो खातामा मौज्जात रकम नभएको जानीजानी चेक काटी दिन हुँदैन' भन्ने व्यवस्था गरेको छ भने दफा १५(१) ले दफा ३ (ग) अन्तर्गतको कसुरमा 'बिगो खुलेकामा बिगो भराई बिगोबमोजिम जरिवाना र ३ महिनासम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ साथै दफा १७ ले त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले १ वर्षभित्र जाहेरी दिन सकिने' र जाहेरी परेको मितिले ६ महिनाभित्र

अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । दफा १८ बमोजिम बैंकिङ कसुरसम्बन्धी मुद्दा नेपाल सरकारवादी हुने र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची १ अन्तर्गतको मुद्दाका रूपमा रहेको छ ।

चेक अनादर भएका अवस्थामा न्यायिक कारवाही मात्र हुने नभई नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशनबमोजिम सम्बन्धित बैंकले चेक जारी गर्ने संस्था वा व्यक्तिलाई कालो सूचीमा राख्न नेपाल राष्ट्र बैंकलाई सिफारिस गर्ने व्यवस्थासमेत गरेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट कालो सूचीमा परेको संस्था वा व्यक्तिलाई कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण प्रवाह नगरिने व्यवस्थासमेत नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशनमा उल्लेख छ ।

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को मौद्रिक नीतिमा निर्माण व्यवसायहरूलाई कर्जा सूचनासम्बन्धी अर्को व्यवस्था नभएसम्मका लागि चेक अनादर भएको आधारमा मात्र कालो सूचीमा समावेश नगर्ने, जोइन्ट भेन्चर (जेभी) मा संलग्न कुनै पनि जेभी पार्टनर कालो सूचीमा परेको कारण अन्य जेभी पार्टनरको बैंकिङ काम कारवाहीमा असर नपर्ने व्यवस्था मिलाइने, चेक अनादरलाई मात्र आधार मानी कालो सूचीमा राख्ने तथा बैंकिङ कारोबारमा बन्देज हुने गरी खाता रोक्का राख्ने लगायतका व्यवस्था परिमार्जन गर्ने गरी विद्यमान कर्जा सूचना तथा कालो सूचीसम्बन्धी निर्देशनमा पुनरावलोकन गरिने भनी व्यवस्था गरिएको छ ।

चेक अनादर सम्बन्धमा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

१. पुनरावेदक/वादी हर्षबहादुरको नाति रत्नबहादुर प्रजापतिको छोरा भक्तपुर जिल्ला मध्यपुर थिमी न.पा. वडा नं.११ बस्ने दानबहादुर प्रजापति, प्रत्यर्थी/प्रतिवादी भक्तबहादुरको नाति कृष्णबहादुर थापाको छोरा काठमाण्डौँ जिल्ला गोठटार गा.वि.स. वडा नं.८ को हाल कागेश्वरी मनोहरा न.पा.वडा नं.८ बस्ने राजु थापा भएको चेक अनादर मुद्दा (ने.का.प.२०७६ अड्क ८ नि.नं. १०३३४) मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७६।१।१७ मा "कुनै व्यक्तिलाई दिएको चेक स्वतः अनादर भएको भनी कानूनले मान्न मिल्दैन । धारकले सो चेक बैंक समक्ष भुक्तानीका लागि प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । साथै बैंकबाट चेक भुक्तानीका लागि पर्याप्त निक्षेप नरहेको भनी प्रमाणित भएकै हुनुपर्ने । चेक डूयीले भुक्तानी दिनुपर्ने रकम भुक्तानी नदिएको वा चेक भुक्तानी दिन इन्कार गरेका अवस्थामा चेक अनादर हुने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ । साथै चेक प्रदान गर्ने खातावालाको खातामा पर्याप्त रकम नभएका कारण बैंकबाट चेक धारकले रकम भुक्तानी पाउनबाट वञ्चित भएको अवस्थामा समेत चेक अनादर हुने । चेक भुक्तानीका लागि प्रतिवादीले वादीका नाममा चेक काटी दिएपछि वादीले कानूनले

तोकेको समय सीमाभित्र भुक्तानीका लागि चेक बैंक समक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने दायित्व र जिम्मेवारी पुनरावेदक वादीकै हुने ।” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।

२. पुनरावेदक/प्रतिवादी काठमाण्डौ जिल्ला, काठमाण्डौ महानगरपालिका वडा नं. ३५ बस्ने करम सिंह भण्डारी, प्रत्यर्थी/वादी काठमाण्डौ जिल्ला, काठमाण्डौ महानगरपालिका वडा नं. ४ बस्ने कर्णबहादुर चन्द भएको चेक अनादर (लेनदेन) मुद्दा (ने.का.प.२०६९ अङ्क १२ नि.नं. ८९२७) मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०६९।९।१७ मा “बैंकमा मौज्जात नभएको वा पर्याप्त मौज्जात नभएको कारणले चेक अनादर भएको तथ्यले मात्र चेक प्राप्त गर्ने व्यक्तिले चेक जारी गर्ने व्यक्तिलाई चेकमा उल्लेख भएअनुसारको रकम ऋण दिएको रहेछ भन्ने कुरा स्वतः प्रमाणित हुन नसक्ने । चेक जारी गर्ने व्यक्तिले आफूले धारकलाई सापटी दिएको वा अन्य कारणले पनि अर्को व्यक्तिको नाममा चेक जारी गरेको हुन सक्छ । आफूले प्राप्त गरेको चेकमा उल्लेख भए अनुसारको रकम ऋण दिएको हुनाले आफूले भरी पाउने हो भन्नलाई दावीअनुसारको रकम ऋण लिएको भन्ने तथ्य प्रमाणहरूबाट पुष्टि हुनुपर्ने । धारकप्रति चेक जारी गर्ने व्यक्ति स्वतः उत्तरदायी हुने वा निजले चेकमा उल्लेख भएको रकम धारकलाई ऋण सरह बुझाउने दायित्व हुने भन्ने देखिँदैन । कानुनी व्यवस्थाअनुसार धारकप्रति उत्तरदायी व्यक्ति को हो र कति रकमसम्म उत्तरदायी हुने हो भनी अदालतले सबुत प्रमाण हेरी ठहर निर्णय गर्नुपर्ने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।
३. सुरेशचन्द्र पौडेल विरुद्ध नेपाल इन्भेस्टमेन्ट बैंक लि. समेत भएको संविधानसँग बाझिएको कानुन बढेर गरी पाउँ भन्ने मुद्दा (ने.का.प.२०६८ अङ्क ६ नि.नं. ८६२७) मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासबाट मिति २०६८।१।२९ मा “कसैले कसैको नाममा चेक काटेपछि सो चेकको भुक्तानी हुनुपर्दछ । चेक काट्ने र सो चेकको भुक्तानी रोक्ने हो भने यसले बैंकिङ पद्धतिप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्न नसकिने । बैंकिङ व्यवसाय धेरै हदसम्म विश्वासमा आधारित व्यवसाय हो । बैंकमा जम्मा गरिएको रकम माग गरिएको बेलामा भुक्तानी नपाउने हो भने बैंकले आफ्नो साख गुमाउँछ । त्यस्तै बैंकमा खाता खोली चेकमार्फत भुक्तानी गरिएको वा कारोबार गरिएकोमा चेक लिई जाँदा खातामा रकम जम्मा नरहेको भई भुक्तानी हुन नसकेमा वा बैंकको खातामा रकम रहे पनि खातावालाले जारी गरेको चेकको रकम भुक्तानी हुनबाट खातावाला आफैले वैध कारणबिना रोकेमा चेकमार्फत भुक्तानी गर्ने गराउने वा कारोबार गर्ने

प्रणालीप्रति नै अविश्वास उत्पन्न हुन जान्छ । यसबाट प्रकारान्तरमा कारोबार गर्ने पक्षहरू व्यक्तिगत रूपमा आ-आफैले नगद कारोबार गर्नुपर्ने र बैंकिङ प्रकृतिको कारोबारमा विकल्प खोज्नुपर्ने अवस्था सिर्जना गर्दछ । यस्तो हुनु बैंकिङ व्यवसायको स्वास्थ्यका हिसाबले बहुतेक गम्भीर हुन जाने । राष्ट्र बैंकले अन्य कुराको अतिरिक्त बृहत् अर्थमा मौद्रिक एवं बैंकिङ प्रणालीको कार्यान्वयनका लागि भरपर्दो वातावरण खडा गर्ने हो । बैंकहरूको संस्थागत विकास गर्ने, तिनीहरूको कारोबार स्वच्छ, भरपर्दो एवं जवाफदेहीपूर्ण बनाउने र बैंकिङ व्यवसायमार्फत गरिने कारोबारबाट सर्वसाधारणको हित संरक्षण गरी तिनीहरूको शोषण गर्न नपाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । यस प्रयोजनका लागि कानुनले दिएका सर्तहरूका अधीनमा रही उचित नियमहरू बनाउन र निर्देशन जारी गर्नसक्ने नै देखिन्छ । सो बमोजिम बैंक तथा वित्तीय संस्थाको काम कारवाही नियमित र व्यवस्थित गर्न आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने अधिकार नेपाल राष्ट्र बैंकलाई दिएका सन्दर्भमा ऐनद्वारा प्राप्त अधिकारबमोजिम कालो सूचीमा राख्ने सम्बन्धी नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशन गैरकानुनी भन्न नमिल्ने ।” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।

४. पुनरावेदक/वादी रूपन्देही जिल्ला, बुटवल उपमहानगरपालिका वडा नं. ७ बस्ने लक्ष्मण वि.क. समेतको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार, प्रत्यर्थी/प्रतिवादी : पाल्पा जिल्ला, सिलुवा ३ घर भई हाल रूपन्देही जिल्ला, तिलोत्तमा नगरपालिका वडा नं. ७ बस्ने शंखराज गुरुङको छोरी तारा गुरुङ भएको बैंकिङ कसुर मुद्दा (ने.का.प. २०७८ अंक १० नि.नं. १०७५४) मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७७।३।१५ मा “चेक काटेर दिने र लिने बीचको व्यवहारमा चेक काटेर दिने पक्षको मनसाय कस्तो छ, दुर्भावनायुक्त छ, छैन; उसको उद्देश्य चेक लिने पक्षलाई नोक्सान पार्ने प्रवृत्त भावनाबाट प्रेरित थियो, थिएन र पीडितले नोक्सान व्यहोर्नु पर्‍यो, परेन जस्ता कुराहरू न्यायको रोहमा हेर्नु आवश्यक देखिन्छ । आर्थिक दायित्व (Financial liability) पूरा हुँदैमा फौजदारी दायित्व (Criminal liability) समाप्त हुँदैन भन्ने कुरालाई शत प्रतिशत अस्वीकार गर्न मिल्ने देखिँदैन तापनि इन्साफको रोहमा प्रतिवादीबाट विवादमा सम्बन्ध राख्ने विषयमा भएको व्यवहार, निजको उद्देश्य र सो अनुरूपको तयारी, अर्कालाई नोक्सानी पुऱ्याई आफूलाई फाइदा हुने गरी काम कारवाही भएको हो वा होइन; भएको व्यवहारलाई समाधान गरिएको अवस्था के, कस्तो छ; त्यसतर्फ दृष्टि पुऱ्याउनु पनि आवश्यक हुन्छ । न्यायको अन्तिम लक्ष्य सजाय नै होइन । सजाय इन्साफको रोहमा

सटीक र सर्वमान्य समेत देखिनुपर्ने र हुनुपर्ने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।

५. पुनरावेदक/वादी नेपाल इण्डोस्वेज बैंकको पत्रले नेपाल सरकार समेत, प्रत्यर्थी/प्रतिवादी काठमाण्डौँ जिल्ला, काठमाण्डौँ महानगरपालिका वडा नं. ९ घर भई काठमाण्डौँ महानगरपालिका वडा नं. ४ महाराजगञ्ज बस्ने मधुसूदन पुरी समेत भएको बैंक ठगी मुद्दामा “कानूनमा निषेध गरेको कार्य अपराधिक कार्य हो । त्यस कार्यबाट परिणाम निस्केको हुनुपर्दछ र त्यसबाट निस्कने परिणाम कानूनले निषेध गरेको हुनुपर्दछ । अपराधिक मनसाय भन्नाले कुनै पनि अपराधिक कार्य गर्दा वा सो कार्य गर्ने सम्बन्धमा कर्ताले राखेको सोच अथवा विशेष मस्तिष्कीय अवस्थालाई बुझाउने । यो अपराधकर्ताको दोषपूर्ण मानसिक अवस्था (Guilty state of mind) हो । ठगी जस्तो फौजदारी कसुरमा मनसाय तत्त्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । कर्ताले आफूले गर्न लागेको कार्यको परिणाम के हुन्छ भन्ने कुरा पहिले नै देखेको, सोचेको वा पूर्वजानकारी राख्नुपर्ने । ठगी गरिएको रकमबाट आर्जित भनी अभियोग लागेपछि ठगी गरिएको रकमबाहेक अन्य रकमबाट ती सम्पत्ति आर्जन भएको देखाउने प्रमाणको भार यस्तो जिकिर लिने प्रतिवादीमै रहने । दसी प्रमाण अमूर्त भईकन पनि धेरै कुरा बोलिरहेका हुन्छन् । दसी सामानले अपराधलाई पुष्टि गर्ने मात्र नभई अपराधीहरूको परिचय पनि खुलाउने ।” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।
६. पुनरावेदक/प्रतिवादी हिरामणि भण्डारीको छोरा, कास्की जिल्ला, साविक लेखनाथ नगरपालिका वडा नं. १ भई हाल ऐ. पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका वडा नं. २९ बस्ने मदनमणि भण्डारीसमेत प्रत्यर्थी/वादी: कास्की जिल्ला, साविक लेखनाथ नगरपालिका वडा नं. २ भई हाल ऐ.पोखरा-लेखनाथ महानगरपालिका वडा नं. २७ घर भई हाल काठमाण्डौँ जिल्ला, काठमाण्डौँ महानगरपालिका वडा नं. ३ बस्ने धनलक्ष्मी गुरुङ भएको चेक अनादर मुद्दा (ने.का.प. २०७९ अड्क १० नि.नं. १०९६७) मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।८।१३ मा “बैंकको खाता सञ्चालकलाई खातामा के कति रकम मौज्दात छ, के कति रकमको चेक खिच्दा सोको भुक्तानी हुन सक्दछ भन्ने लगायतका खातासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कुराको विवरण र जानकारी प्राप्त हुन्छ । यसरी सम्पूर्ण विवरणको जानकारी व्यक्तिले खातामा रहेको मौज्दातले नखान्ने अङ्कको चेक काटी दिई सो चेक भुक्तानी हुन नसकेका अवस्थामा त्यसरी जानी-जानी चेक काट्ने व्यक्तिलाई दायित्वबाट छुट प्रदान गर्नु

न्यायका दृष्टिले मिल्ने देखिन नआउने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।

७. पुरुषोत्तम दंगाल समेत विरूद्ध महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसमेत भएको परमादेश (०७७-WO-००१५) मुद्दामा बैंकिङ कसुरसम्बन्धी मुद्दासमेत मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ११७(२) बमोजिम सर्वसाधारणको सम्पत्ति हानि नोक्सानीका मुद्दा नेपाल सरकार वादी भई चलेको भए तापनि पीडित र प्रतिवादी पक्षले मिलापत्र गर्न चाहेमा मिलापत्र गर्न कारवाही अगाडि बढाउन सक्ने दाबीका साथ रिट निवेदन बेहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ । एवम् प्रकारले नेपाल सरकार विरूद्ध रेश्मा शाह (०७५-RB-०१४१) भएको बैंकिङ कसुरसम्बन्धी मुद्दामा रु. २२,००,०००।- (बाइस लाख) को चेक भएको रु. ७००,०००।- (सात लाख) जाहेरी पर्नु अगाडि र रु. १५,००,०००।- (पन्ध्र लाख) जाहेरी परेपछि पीडितले रकम पाइसकेकाले बिगो बाँकी नहुँदा बिगोबमोजिम जरिवाना र बिगो भराइदिनु नपर्ने गरी सर्वोच्च अदालत समेतबाट फैसला भएको छ ।
८. नेपाल सरकार विरूद्ध रामशरण भण्डारी (०७४-RB-००८४) को बैंकिङ कसुर मुद्दामा बैंकको ऋण चुक्ता भइसकेको र सो कार्यले बैंकलाई हानि नोक्सानी नपुगेको स्थिति भई प्रतिवादीलाई अभियोग दाबीबाट सफाई प्रदान गर्ने गरी निर्णय भएको समेत देखिन्छ ।
९. पुनरावेदक/प्रतिवादी जिल्ला कैलाली टीकापुर न.पा. वडा नं. १ बस्ने निर्मला सोडारी, प्रत्यर्थी/वादी : गणेश रावलको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार भएको बैंकिङ कसुर मुद्दा (ने.का.प. २०७९ अड्क ३ नि.नं. १०८२९) मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासबाट मिति २०७९।१।२२ मा “विनिमय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ क. को साविकदेखिको व्यवस्थालाई परिवर्तन, संशोधन वा खारेज नगरिएको कारण एकै प्रकृतिको कार्यमा एकातिर चेकको रकम प्राप्त गर्ने अधिकार राख्ने व्यक्तिसँग चेकको धारकले आफैं वादी भई फौजदारी मुद्दाका रूपमा ऐ. दफा १०७ क. बमोजिम दाबी लिई अदालतमा जान सक्ने वा बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १८ बमोजिम सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको दाबी लिई कारवाही अगाडि बढाउन मिल्ने गरी प्रचलित कानूनले दुईवटा उपचारको मार्ग जीवित राखेको देखिने । कानूनले जब उपचारका दुईवटा मार्ग पीडितलाई प्रदान गरेको हुन्छ भने सोमध्ये कुनै मार्ग अवलम्बन गर्ने स्वतन्त्रता पीडितलाई हुने । एकातिर बैंक तथा वित्तीय संस्थामा सरकार र सरकारी निकायको नियमनकारी भूमिका रहने र अर्कातर्फ निक्षेपकर्ताको रकम समेत सुरक्षित रहने विश्वास सर्वसाधारणमा रहेको हुँदा यस्ता बैंक

वा वित्तीय संस्था उपरको विश्वासमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने कार्यलाई सामान्य रूपमा हेर्न नसकिने । चेक कारोबारको विषय दुई व्यक्तिबीच मात्र सीमित हुँदैन, बैंक वा वित्तीय संस्थाको खातामा रकम नभएको जानी जानी चेक काटिदिने कार्यले दुई व्यक्तिबीचको सम्बन्ध मात्र नभई बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आस्था र विश्वासनीयतालाई पनि प्रभाव पार्ने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।

१०. पुनरावेदक/प्रतिवादी कैलाली जिल्ला, चुरे गाउँपालिका वडा नं. ६ घर भई हाल काठमाण्डौँ जिल्ला, काठमाण्डौँ महानगरपालिका वडा नं. १६ बस्ने नरबहादुर शाहको छोरा तिलबहादुर शाह, प्रत्यर्थी/वादी : सन्तोषकुमार राजभण्डारीको जाहेरीले नेपाल सरकार भएको बैंकिङ कसुर मुद्दा (ने.का.प. २०७८ अङ्क ७ नि.नं. १०७०६) मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७७.०८.२८ मा “चेक बाउन्सको मुद्दामा मुख्यतः चेक काटिदिएको हो वा होइन, खातामा रकम नभएको कुरा बैंकले भनेको छ वा छैन, रकम नभएका कुराको जानकारी प्रतिवादीलाई थियो वा थिएन, मुद्दा चल्लु अघि रकम तिरेको देखिन्छ वा देखिँदैन यति नै कुरा हेरिने हो, के व्यवहार गरेको र के विश्वासमा चेक काटिएको थियो भन्ने नहेरिने । आफ्नो खातामा के कति रकम छ, सोको जानकारी खातावालालाई रहन्छ, त्यसैले चेक बाउन्स भएको स्थितिमा खातामा रकम थिएन भन्ने जानी जानी चेक काटिएको हो भन्ने अदालतको अनुमान रहने । खातामा रकम नभएको जानकारी खातावालालाई थिएन भने अदालतले गर्ने अनुमानको खण्डन प्रतिवादीले गर्नुपर्ने । आफ्नो खातामा मौज्जात रकम नभएकामा जानी जानी चेक काटी दिने कार्यलाई बैंकिङ कसुर मानिएको हो भन्ने बुझ्नुपर्ने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।

११. पुनरावेदक/प्रतिवादी का.जि.का.म.न.पा वडा नं. २७ घर भई हाल ऐ.ऐ. म्हाेपी बस्ने दिल गोपाल धुजु श्रेष्ठको छोरी रघुराज वन्तकी श्रीमती वर्ष ५४ की मन्दिरादेवी धुजु श्रेष्ठ, विपक्षी/वादी : सूर्यप्रसाद न्यौपानेको जाहेरीले नेपाल सरकार भएको बैंकिङ कसुर मुद्दा (ने.का.प. २०७६ अङ्क ४ नि.नं. १०२४१) मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७६.१२.२७ मा “खातामा चेकमा उल्लेख गरिएबमोजिम पर्याप्त रकम नभएको भन्ने चेक जारी गर्ने व्यक्तिलाई चेक जारी गर्ने बेलामा थाहा जानकारी भएको र उक्त तथ्य थाहा हुँदाहुँदै निजले दोस्रो व्यक्तिलाई रकम उल्लेख गरी चेक जारी गरेको हो भने त्यस्तो कार्य जानी जानी गरेको मान्नुपर्ने हुन्छ । वस्तुतः चेक जारी गरिने तर चेक भुक्तानी हुन नसक्ने अवस्थाको पूर्वजानकारीसहित

चेक काट्ने तथा त्यसका आधारमा भुक्तानी लिने दिने कार्यले नै कसुरलाई स्थापित गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा भूमिका खेल्ने । एउटै विषयवस्तुमा दुईतर्फ मुद्दा चलन सक्ने नसक्ने विषयमा हेर्दा एउटा कार्यले एकभन्दा बढी कसुर कायम हुन सक्ने कानुनी व्यवस्था भएको स्थितिमा बाहेक एउटा कार्यको एउटै कसुर हुने हुन्छ । एउटा कसुरमा एउटा अदालतमा मुद्दा चलेपछि सोही कसुरका सम्बन्धमा अर्को अदालतमा मुद्दा चलन सक्दैन र यदि मुद्दा चलेमा अभियुक्तलाई दुई पटक खतरामा पारेको मानिने । कसैले कुनै व्यक्तिलाई रकम उल्लेख गरी चेक काटी दिएमा र उक्त चेकको रकम खाम्ने गरी खातामा पर्याप्त रकम नभएका अवस्थामा चेक फिर्ता भएको विषय एकै पटक ठगी र बैंकिङ कसुर दुईवटा कसुर हुन सक्ने नदेखिने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।

१२. पुनरावेदक/वादी काठमाण्डौँ जिल्ला, सीतापाइला गा.वि.स. वडा नं. ४ बस्ने महेश्वरलाल श्रेष्ठ, विपक्षी/प्रतिवादी: ललितपुर जिल्ला, लुभु गा.वि.स. वडा नं. १ स्थित डि.एम. ब्रीक एण्ड टायल फ्याक्ट्री प्रा.लि.को सञ्चालक विष्णु महर्जन समेत भएको चेक अनादर मुद्दा (ने.का.प. २०७० अङ्क १ नि.नं. ८९५०) मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०६९.०७.१६ मा “रीतपूर्वक चेक खिच्ने “ड्रअर” ले आफूले तिर्नुपर्ने व्यक्तिलाई त्यसरी रकम र मिति सबै उल्लेख गरी आफ्नो सहीछाप समेत गरी चेक त्यत्तिकै दिएको रहेछ भनी मान्न नमिल्ने । चेक खिच्ने (ड्रअर) सँग सम्पर्क राख्नु (Refer to drawer) भन्नुको अर्थ खातामा पर्याप्त रकम नभएकाले बैंकले चेक फिर्ता गरेको रहेछ भन्ने कुराको न्यायिक अनुमान गर्नुपर्ने । आफ्नो खातामा रकम नै मौज्जात नरहेको थाहा अर्थात् जानकारी हुँदाहुँदै चेक काटेर दिएको र चेक साट्न नसकेको कार्यले बैंकिङ प्रणालीमा अविश्वसनीयता उत्पन्न हुन जाने हुँदा कम्पनी सञ्चालकहरूले गरेको कार्यलाई विद्यमान कानूनानुरूपको कार्य मान्न नमिल्ने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।

आफ्नो खातामा मौज्जात रकम नभएको जानीजानी चेक काटी दिने कार्य उपर विनिमेय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ अन्तर्गत चेक अनादर र बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गत बैंकिङ कसुर मुद्दा चलन सक्ने गरी दोहोरो कानुनी व्यवस्था रहेकामा एकै प्रकृतिको वा एउटै कसुरका सम्बन्धमा उपचारका लागि दुईओटा कानुनी व्यवस्थाले व्यावहारिक जटिलता र अन्योलताको स्थिति सृजना गरेकामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासले पीडितले जुन उपचार रोज्छ, सोही अनुसार अदालतले न्याय सम्पादन गर्नुपर्ने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको हुँदा पीडित पक्षले आफूलाई जुन उपचार प्रभावकारी ठान्दछ,

सोही अनुसार चेक अनादर वा बैंकिङ कसुर मुद्दा चल्न सक्ने देखिन्छ तर एकै कसुरमा दुईवटा मुद्दा भने चल्न नसक्ने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ ।

सामान्यतया बैंक वा वित्तीय संस्थालाई हानि नोक्सानी हुने कार्यका साथै समग्र वित्तीय प्रणालीप्रति नै नकारात्मक असर पर्ने कार्य भएमा वा बैंकिङ प्रणालीमा अविश्वसनीयता उत्पन्न हुन गएमा बैंकिङ कसुर भएको मानिन्छ । नगदका रूपमा प्रयोग गरिने चेकको दुरुपयोग गर्ने, बदनियतका साथ आफ्नो खातामा मौज्जात रकम नभएको जानीजानी चेक काटी दिने कार्यले चेक वाहकले अनावश्यक तनाव र दुःख भोग्नुका साथै बैंकिङ प्रणालीप्रति पनि अविश्वास पैदा भई बैंक वा वित्तीय संस्थाप्रति नकारात्मक असर पर्न जाने र चेकको अनादर पनि हुने हुँदा आफ्नो खातामा मौज्जात रकम नभएको जानीजानी चेक काटी दिने कार्यबाट बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा ३ (ग) र विनिमेय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ क. मा व्यवस्था भएका दुवै कसुर हुन जाने देखिन्छ । दुवै कानूनमा उपचारको व्यवस्था रहेका अवस्थामा पीडित पक्षले उपचारको बाटो आफूलाई जुन सहज र उपयुक्त लाग्दछ, सो मध्ये कुनै एक रोज्न पाउने नै देखिन्छ । बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १५ (१) ले दफा ३ (ग) अन्तर्गतको कसुरमा 'बिगो खुलेकामा बिगो भराई बिगोबमोजिम जरिवाना र ३ महिनासम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था गरेको हुँदा पीडितले बिगो मात्र भराई लिन पाउँछ, भने विनिमेय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ क. ले 'बैंकमा आफ्नो निक्षेप छैन वा निक्षेप भए पनि पर्याप्त छैन भन्ने जानीजानी कुनै व्यक्तिले चेक काटी कसैलाई हस्तान्तरण गरेमा र यसरी हस्तान्तरण गरिएको चेक भुक्तानीका लागि सम्बद्ध बैंक समक्ष प्रस्तुत गर्दा पर्याप्त निक्षेप नभएका कारण बैंकबाट चेक अनादर भएमा चेक काट्ने व्यक्तिलाई चेकमा उल्लिखित रकम र प्रचलित कानूनबमोजिमको व्याजसमेत धारकलाई भराई चेक काट्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा तीन हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने हुँदा चेक अनादर मुद्दाबाट पीडितले बिगो र व्याजसमेत कसुरदारबाट भराई लिन पाउने देखिन्छ ।

बैंकिङ कसुर तथा चेक अनादर मुद्दामा हेर्नुपर्ने मुख्य कुरामा चेक प्रतिवादीले जारी गरेको हो, होइन ? चेकमा उल्लिखित दस्तखत र खाता नं. निजको हो, होइन ? सो चेक भुक्तानीका लागि म्यादभित्र बैंकमा पेस भएको हो, होइन ? बैंकबाट खातामा पर्याप्त रकम नभएका कारण

चेक फिर्ता भएको हो, होइन ? मुद्दा चल्नु अगाडि चेकमा उल्लिखित रकम तिरेको छ, छैन जस्ता भन्ने विषय पर्दछन् । यदि चेक प्रतिवादीले जारी गरेको हो, चेकमा उल्लिखित दस्तखत र खाता नं. निजको नै हो, सो चेक भुक्तानीका लागि म्यादभित्र बैंकमा पेस भएको हो र बैंकबाट खातामा पर्याप्त रकम नभएका कारण फिर्ता भएको हो भने यस्तो अवस्थामा चेक अनादर वा बैंकिङ कसुर हुन जान्छ । यस्तो कार्यबाट चेक वाहकले प्रताडित हुनाका साथै बैंकिङ प्रणालीप्रति पनि अविश्वास पैदा हुन जान्छ । यस्तो अवस्थामा कसुर भएको मान्नुपर्ने हुन्छ । बैंकिङ कसुर तथा चेक अनादर मुद्दा फौजदारी मुद्दा भएको हुँदा कसुरदारको बदनियत तथा वेइमानीको अवस्थालाई पनि हेर्नुपर्ने हुन्छ । आफ्नो खातामा मौज्जात रकम नभएको जानीजानी चेक काटी दिएका अवस्थामा लेनदेन मुद्दामा जस्तो पक्षहरूबीच आर्थिक कारोबार भए नभएको सम्बन्धमा प्रमाण नबुझिने भए पनि चेक जारी गर्दा पक्षहरूबीच आर्थिक कारोबार भएको र सोही कारोबारका सिलसिलामा चेक जारी गरेको भन्ने देखिनुपर्दछ ।

विनिमेय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ को दफा १०७ क. र बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा ३ (ग) र १५ (१) का व्यवस्थाहरू चेकको संवेदनशीलता र बैंकिङ प्रणालीप्रतिको विश्वसनीयतामा नकारात्मक असर पर्न नदिने उद्देश्यले गरिएका व्यवस्था हुन् । विधायिकाले एउटै कामका लागि दुईवटा कानूनमा उपचारको व्यवस्था गरेका अवस्थामा अदालतले यही उपचारमा आउनुपर्दछ भनी पक्षलाई बाध्य पार्न मिल्ने देखिँदैन । पक्षले आफूलाई उपयुक्त लागेको उपचार रोजेर न्याय माग गर्न सक्ने र सोहीअनुसार नै अदालतले न्याय सम्पादन गर्नुपर्ने देखिन्छ । कुन मुद्दाबाट उपचार खोज्यो भन्दा पनि कसुर भयो, भएन भन्ने विषय संवेदनशील हुने हुँदा त्यसतर्फ न्यायालयले विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

विनिमेय अधिकारपत्र ऐन, २०३४

बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४

नेपाल कानून पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरू

नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशन

विकी पिडियाका विभिन्न लेखहरू

